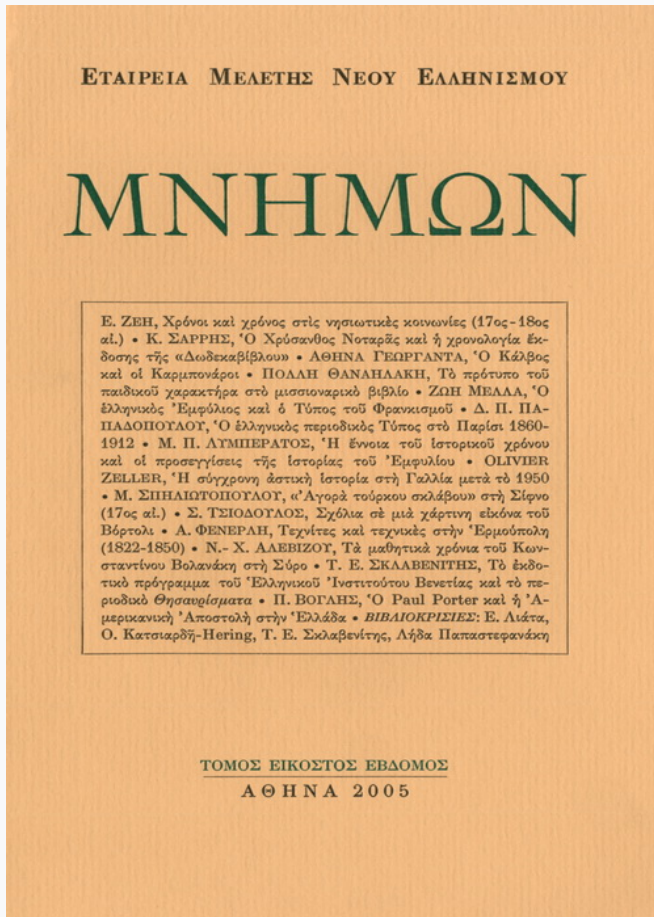

Μνήμων

Τόμ. 27 (2005)

Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος - 18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

doi: [10.12681/mnimon.825](https://doi.org/10.12681/mnimon.825)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο. (2005). Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος - 18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση. *Μνήμων*, 27, 306-313. <https://doi.org/10.12681/mnimon.825>

βανδαλισμούς και λεηλασίες, καθώς οι κατακτητές:

ετζάκισαν και τους σταυρούς,
επήραν τα χαρτιά·
πολλοί τον τόπον σκάλιζαν
να βρίσκωσι φλωρία».

Μπαίνω στον πειρασμό εδώ να αναφέρω κι ένα σύγχρονο ευτράπελο παράδειγμα, που δείχνει πως, ακόμη και στις μέρες μας, η μυθολογία —ή μήπως δεν είναι;— για κρυμμένους θησαυρούς καλά κρατεί.

Σύμφωνα με δημοσίευμα πρωινής εφημερίδας, τις δημοτικές αρχές της Αθήνας απασχόλησε πρόσφατα το θέμα αντιμετώπισης των παλαιών, ετοιμόρροπων, ιδιοκτητών κτηρίων της πόλης, και αν θα έπρεπε οι υπηρεσίες να παρεμβαίνουν αυτεπάγγελτα και να τα κατεδαφίζουν ως επικίνδυνα για τη δημόσια ασφάλεια. Στη συνεδρίαση, λοιπόν, της αρμόδιας επιτροπής, εκτός από τις άλλες ενστάσεις που ακούστηκαν, με απόλυτη σοβαρότητα, εκφράστηκε από δημόσιο λειτουργό και η ακόλουθη ένσταση: «Δεν γίνεται να γκρεμί-

σουμε ένα ετοιμόρροπο κτήριο, το οποίο χαρακτηρίζεται από ασαφές ιδιοκτησιακό καθεστώς, διότι μπορεί μετά να έλθει κάποιος από τους ιδιοκτήτες και να ισχυριστεί ότι κάπου στα ντουβάρια υπήρχε κρυμμένος θησαυρός. Και τότε τι κάνουμε;».

Για να ξαναγυρίσουμε όμως στο βιβλίο και να κλείσουμε: Με τα λίγα αυτά ενδεικτικά παραδείγματα, που σταχυολόγησα από το corpus, προσπάθησα να δείξω την επιστημονική αξία του βιβλίου: όχι μόνο ως σύνολο η νομισματική συλλογή των νεώτερων χρόνων του Μουσείου συμβάλλει στον ιστορικό στοχασμό, αλλά και καθένας σχεδόν ξεχωριστά από τους 86 θησαυρούς θέτει από μόνος του απλά ή συνθετότερα ερωτήματα ή απαντάει σε ευρύτερα ζητούμενα υπηρετώντας έτσι επικουρικά αλλά όχι περιθωριακά την ιστορική επιστήμη.

Με δυο λόγια το «Σύνταγμα των Θησαυρών των νεωτέρων χρόνων» του Νομισματικού Μουσείου, είναι ένα ευπαρουσίαστο, καλοστημένο και πολλαπλά χρήσιμο έργο.

ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος - 18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας -'Αρ. 24, 2004, 80, 649 σ.

Η περίοδος της βενετοκρατίας ευτύχησε, με το βιβλίο που παρουσιάζεται εδώ, να αποκτήσει ένα ώριμο, στιβαρό, συνθετικό έργο αναφοράς σε θέματα που, όπως δηλώνεται με σαφήνεια στον τίτλο, αφορούν στο θεσμό των αστικών κοινοτήτων στον υπό βενετική κυριαρχία ελληνικό χώρο, από τον 13ο ως τον 18ο αιώνα. Εντούτοις, όπως θα γίνει αμέσως κατανοητό, το βιβλίο, καρπός ώριμης, συστηματικής, πολύχρονης έρευνας της έγκριτης ιστορικού, φωτίζει πολλαπλές πλευρές της ιστορίας της περιόδου, έτσι ώστε σύντομα θα ανα-

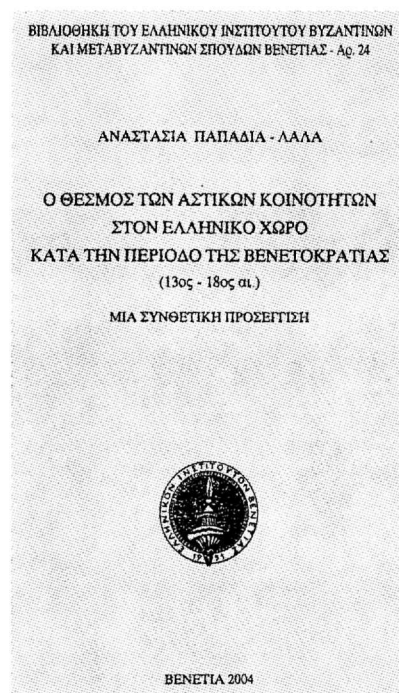
δειχθεί σε βιβλίο αναφοράς για την περίοδο. Η βενετοκρατία, όπως άλλωστε και η τουρκοκρατία, γνώρισαν τα τελευταία 25 χρόνια εξαιρετική ανταπόκριση στο ερευνητικό πεδίο και οι μελετητές της μας πλούτισαν με απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν στην πολιτική, αλλά κυρίως στην πολιτιστική, κοινωνική, οικονομική ζωή κρατούντων και διοικουμένων. Η έρευνα στα κρατικά βενετικά αλλά και στα τοπικά αρχεία συνεχίζεται με διαρκή εμπλουτισμό των θεματικών ενοτήτων, και σ' αυτό έχει συμβάλλει η συγγραφέας με πολλές

από τις πρωτότυπες μελέτες της αλλά και με τη συνεργασία της με άλλους δόκιμους μελετητές και την προτροπή για τη σύνταξη μελετών από νέους ερευνητές και ερευνήτριες. Στην πολυετή και πολυσχιδή δράση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία, που στις φροντισμένες εκδόσεις του περιλήφθηκε ο τόμος που παρουσιάζεται εδώ και προλογίζεται από τη διευθύντρια του καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου, ανήκει και η στήριξη νέων ερευνητών, η οργάνωση συνεδρίων και γενικότερα η προβολή των πορισμάτων ελληνών ερευνητών και ο διάλογος με την αντίστοιχη ιταλική και λοιπή ευρωπαϊκή, επιστημονική κοινότητα. Συμβολή σ' αυτή την προβολή και τον διάλογο αποτελεί αναμφισβήτητα και αυτό το βιβλίο. Ευκαίρια θα ήταν η μετάφρασή του στην ιταλική ή την αγγλική γλώσσα για την ταχύτερη και ευρύτερη διεθνή αξιοποίησή του.

Το βιβλίο βασίζεται εν πολλοίς σε πρωτογενή έρευνα πηγών, αλλά κυρίως σε εξαντλητική ανάγνωση εκτενέστατης βιβλιογραφίας, που συγκεντρώνεται στις σ. 521-572. Με τις κριτικές, συνθετικές διαπιστώσεις, καθώς και υποδείξεις για τα κενά της έρευνας ή τις διαφορετικές προσεγγίσεις, η συγγραφέας βρίσκεται σε συνεχή διάλογο με τους πριν από αυτήν μελετητές των ειδικών και γενικών θεμάτων που καλείται να αντιμετωπίσει και υποβάλλει προτάσεις έρευνας για το μέλλον.

Από τη μεστή εισαγωγή της (σ. 17-50) είναι εμφανές ότι η συγγραφέας επιδιώκει, εκτός από τη συνθετική και κριτική σύνοψη και αποτύπωση των προβλημάτων που έχει θέσει ως στόχο για να ερευνησει συγκριτικά, να αναδείξει και την πολλαπλότητα της εποχής την οποία εξετάζει. Η πολλαπλότητα εξηγείται από το χρονικό εύρος, από τη χρονική στιγμή κατάληψης περιοχών και της διάρκειας της επ' αυτών βενετικής κυριαρχίας, από το γεωγραφικά αποσπασματικό των κτήσεων, από το γεωοικονομικό περιβάλλον με συνέπεια τη διαφοροποίηση της κοινωνικής δυναμι-

κής των κατοίκων και των διοικητών τους και την ανάδειξη καταστάσεων που θα οδηγήσουν στην εμφάνιση των «βενετοκρατιών» αντί «της» βενετοκρατίας. Ισχύει όπως και στην/στις τουρκοκρατία/-τίες η αποδοχή ορισμένων κοινών διαχρονικά παραμέτρων, αλλά ταυτόχρονα και η παραδοχή του διαφορετικού, που μας επιτρέπει τις συγκρίσεις αλλά πρέπει να μας αποτρέπει από τις γενικεύσεις. Αυτή η συγκρι-

τική ματιά με βαθειά γνώση και της τοπικής αλλά και της κεντρικής βενετικής ιστορίας αναδεικνύεται σε καθένα από τα επιμέρους κεφάλαια.

Τη συνοπτική εισαγωγή για τη δημογραφική και ιστορική εξέλιξη του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου (σ. 17-21) ακολουθεί, στο εισαγωγικό κεφάλαιο, η ανάπτυξη των δύο πόλων περί τους οποίους θα κινηθεί στις ακόλουθες τέσσερις μεγάλες ενότητες. Επισημαίνοντας η συγγραφέας την πρόοδο αλλά και τις ελλείψεις

της έρευνας για το καιρίο θέμα της «πόλης» και αναμένοντας μελέτες, που ή βρίσκονται σε εξέλιξη ή είναι ευκαίιο να πραγματοποιηθούν, αναγκάζεται με τα ως τώρα δεδομένα να ξεκινήσει τον διάλογο στις επόμενες σελίδες του βιβλίου της περί τη θέση της πόλης στον βενετοκρατούμενο χώρο. Καθώς το θέμα της, όπως συνοπτικά παρουσιάζει τα κύρια ερωτήματα (σ. 31-50), είναι οι «αστικές κοινότητες», αναγκάζεται να διαλογισθεί πάνω στα δυσδιάκριτα όρια της πόλης και τις συνεχείς αλληλεπιδράσεις με την ύπαιθρο χώρα. Οι απόψεις προσέφεραν ευκαιρίες πλουτισμού και επέτρεψαν την ανάδυση νέων αξιών, αστικού χαρακτήρα» (σ. 31), έτσι ώστε εξετάζοντας η συγγραφέας την «ευγένεια» και την «αστικότητα» στη Δυτική Ευρώπη και ειδικότερα στη βενετική terraferma (σ. 31-40), προετοιμάζει τον αναγνώστη για τους προβληματισμούς που θα αναπτύξει γύρω από τη μεταφορά ή τη διαμόρφωση των ομάδων που ενστερνίζονται νέα κοινωνικά ιδεώδη, τις μεταλλαγές που γνωρίζει το σώμα των ευγενών φεουδαρχικού τύπου και την ανάδειξη της νέου τύπου ευγένειας και του αστικού τρόπου ζωής στον πολυδιάστατο βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Οι τειχισμένες πόλεις, η πολεοδομική ανάπτυξή τους με σημείο αναφοράς το διοικητικό κέντρο, η δημογραφική αύξηση και η επέκταση προς τους «βούργους» αναδεικνύουν τον «κάτοικο της πόλης» ως ιδιαίτερο ανθρώπινο τύπο, με επίκτητα, αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά». Ως καιρίο πρόβλημα προβάλλει ο διοικητικός ρόλος που απέκτησαν οι πλουτίσαντες και μέσα από τις αστικές διαδικασίες αλλά και από τις συχνά αλληλένδετες σχέσεις με την ύπαιθρο. Η εισαγωγή κλείνει (σ. 41-50) με την εξαιρετικά σφικτή, μεθοδολογική προσπάθεια ομαδοποίησης των αστικών κοινοτήτων στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο διασαφηνίζεται η χρήση των όρων «αστική» (universitas-communitas, comunità-università, consiglio della comunità), «πολιτική» κοινότητα και κατ'αντιστοιχία των όρων «αστός» / «πολί-

της» / «αστικός». Οι αστικές κοινότητες, με έντονο σύνδεσμο προς τη Βενετία, ως θεσμικά αναγνωρισμένα συλλογικά όργανα, δημιουργούσαν τάσεις συσπείρωσης και αποκλεισμού αλλά και ωθούσαν στην ανάγκη νέων ομάδων προς ένταξη στους κόλπους τους. Εντοπίζοντας και ξεκαθαρίζοντας τις αποχρώσεις, που συχνά έχουν οδηγήσει σε παρερμηνείες και εξαπλουστεύσεις, επιχειρεί, με κριτήριο την κοινωνική σύστασή τους και τη λειτουργική τους μορφή, την τυπολογία των κοινοτήτων με τις οποίες θα ασχοληθεί στη συνέχεια: α) κοινότητες αστικού χαρακτήρα ευγενών - φεουδαρχών, β) «ανοικτές» κοινότητες αστικού χαρακτήρα, 3) μεταβατικές κοινότητες, από τις ανοικτές κοινότητες αστικού χαρακτήρα στις κλειστές αστικές κοινότητες των πολιτών/ευγενών, 4) τις εξαρχής κλειστές αστικές κοινότητες των πολιτών της όψιμης βενετοκρατίας. Στην ομαδοποίηση λαμβάνεται υπόψη ο χρόνος ένταξης των περιοχών αυτών στη βενετική κυριαρχία, η γεωγραφική θέση τους, το βυζαντινό, λατινικό παρελθόν τους ή η ενδιάμεση οθωμανική πρακτική.

Στην πρώτη ενότητα, για τις κοινότητες αστικού χαρακτήρα ευγενών - φεουδαρχών (σ. 51-157), εξετάζει η συγγραφέας αναλυτικά, κατά πρώτον στην περίπτωση της Κρήτης, τη σταδιακή μετατροπή του φεουδαρχικού καθεστώτος «σε απλό παρακολούθημα μιας νέας, διακριτής κοινωνικής κατηγορίας, της "ευγένειας", με αστικά χαρακτηριστικά». Στην Κρήτη, με την πλέον μακρόχρονη βενετική παρουσία μετά από αυτή στα Ιόνια νησιά, η μετατροπή αυτή αποτυπώνεται στη μετεξέλιξη των συλλογικών οργάνων, από συμβούλια φεουδαρχών σε συμβούλια ευγενών. Από την αρχική στενή σχέση με την ύπαιθρο των πρώτων βενετών αποίκων φεουδαρχών και την ανάδειξη των κρητικών πόλεων ως πολιτικών κέντρων και βάσεων ελέγχου της «επικίνδυνης» υπαίθρου, αναδείχθηκε η διαμονή στην πόλη ως το επιθυμητό προνομιακό καθεστώς. Στις πόλεις αυτές μαρτυρούνται από τον 13ο αιώνα και οι bur-

genses «αστοί» με αποδοτικές αστικές δραστηριότητες, αλλά και ομάδες μικροεπαγγελματιών και τεχνιτών άλλων Δυτικών, Ελλήνων, Εβραίων, Αρμενίων η διεκδίκηση νομικής αναγνώρισης από τη βενετική εξουσία ήταν το ζητούμενο, καθώς η Βενετία αναγνώριζε τους «πολίτες» (cives), τους «πιστούς του Κοινοῦ» (fideles communis), «κατοίκους» (habitatores) μη αυτόχθονες μόνιμα εγκατεστημένους στην Κρήτη. Προσωπική ελευθερία, φοροαπαλλαγές, εξαιρέσεις από αγγαρείες και προσωπικές στρατολογήσεις ή ναυτολογήσεις παράλληλα με την ποικίλη εμπορική ζωή διαφοροποιούσαν το αστικό από το αγροτικό τοπίο.

Η σ. με τρόπο εξαντλητικά προσεκτικό αναδεικνύει και προβάλλει τις αλλαγές που συμβαίνουν στην κοινωνία της Κρήτης, τις αποκαλύπτει μέσα από τις διαφοροποιήσεις εντός των συμβουλίων των φεουδαρχών και των Μειζονων Συμβουλίων της πρώιμης ήδη, εποχής ως τα μέσα του 15ου αιώνα. Επισημαίνει ότι η σοβαρή πολιτική κρίση που προκλήθηκε κατά την «αποστασία του Αγίου Τίτου» (14ος αι., σ. 73-74) οδήγησε μέσα από έντονες κοινωνικές αναταράξεις σε νέα εποχή τη συλλογική οργάνωση στην Κρήτη, με συνέπεια την επαναοριοθέτηση του κοινωνικού τοπίου. Μέσα από τις κοινωνικές ζυμώσεις, την οργάνωση των «κλειστών κοινοτικών συμβουλίων» κορυφώθηκαν τα προβλήματα με τη θέσπιση της «κρητικής ευγένειας», την ένταξη των ελληνορθόδοξων στα τοπικά συμβούλια, την ανάδειξη πλούσιων και φτωχών ευγενών. Στριζόμενη στις ως τώρα έρευνες για τον ρόλο των οικογενειών, επισημαίνοντας ότι πολλά αναμένονται ακόμη για το θέμα, τονίζει τα φαινόμενα των ενδογαμιών, επιγαμιών, μικτών γάμων που αναδεικνύουν τις εντάσεις σε επίπεδο νομής της εξουσίας αλλά και κοινωνικών ανακατατάξεων. Τα τοπικά συμβούλια των κοινοτήτων από το τέλος του 16ου αιώνα δεν απέκτησαν τη δύναμη των πρώιμων Μειζονων Συμβουλίων, περιοριζόμενα στην οργάνωση «πρεσβειών» —διαύλων ε-

πικοινωνίας με την κεντρική διοίκηση— και την άσκηση άμεσης ή έμμεσης τοπικής διοίκησης. Η συγκεντρωτική ανάλυση της βενετικής και τοπικής διοίκησης, της αντιπαράθεσης και αλληλοσυμπλήρωσής τους στο διοικητικό σύστημα της Κρήτης, η συστηματική παρουσίαση του διορισμού και των δικαιοδοσιών των διαφόρων αξιωματούχων (σ. 103-121) ολοκληρώνουν την εικόνα του ενίοτε δαιδαλώδους αλλά μετεξελισσόμενου, με βάση τις νέες κοινωνικοοικονομικές καταστάσεις και αξιώσεις της τοπικής κοινωνίας, διοικητικού συστήματος. Τα κοινωνικά σώματα των πολιτών (cittadini), του λαού (popolo) και οι αστικές ή περιθωριακές εντός της πόλης δικαιοδοσίες τους ή οι προσπάθειες ανάδειξής τους παρουσιάζονται συνθετικά (σ. 123-127), έτσι ώστε η «πολυμέτωπη αντιπαλότητα» (σ. 128), που αποτυπώνεται διαχρονικά στα κοινοτικά/αστικά συμβούλια, οδηγεί στη «λύση του δράματος» με τον μεγάλο Κρητικό Πόλεμο του 17ου αιώνα και τη μετανάστευση των δύο ομάδων ευγενών προς τη Βενετία και τα Ιόνια νησιά.

Το βυζαντινό αλλά προ παντός το μακρόχρονο φεουδαρχικό λατινικό παρελθόν και το σύντομο, αναλογικά, της βενετικής κυριαρχίας στο άλλο μεσογειακό νησί την Κύπρο, μαζί με την ισχυρή θέση της ελληνορθόδοξης εκκλησίας, των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων/οικισμών, ο μεγάλος αριθμός αγροτών και η άρνηση βενετών πατρικίων να μετεγκατασταθούν στο νησί στάθηκαν ανασταλτικό εμπόδιο για τη συγκρότηση «κυπριακής» ευγένειας, κατά το παράδειγμα της «κρητικής». Η κατάκτηση του αστικού προνομίου από τις κυπριακές πόλεις αποδείχθηκε περίπλοκη διαδικασία, με αποτέλεσμα τη διάκρισή τους σε πρώτης και δεύτερης κατηγορίας και τους μεταξύ τους ανταγωνισμούς. Η ύπαρξη ευγενών χωρίς φέουδα, καθώς και η ανάδειξη πλούσιων εμπόρων στην υπέρτερη θέση (σ. 146) της ιδιότητας των μελών των κοινοτικών συμβουλίων, ατόμων δηλαδή με αστικά προσόντα όχι απαραίτητα

και ευγενών, οδήγησε στη συγκρότηση διοικητικών σωμάτων περισσότερο «ανοικτών» σε σύγκριση με τα αντίστοιχα κρητικά. Η ανάδειξη του καινοφανούς «συμβουλίου του λαού», που περιλάμβανε όλα τα επαγγελματικά σωματεία, οι κοινωνικές αντιθέσεις αποτυπώμενες και στις μορφές οργάνωσης, είχαν ως συνέπεια την ανάπτυξη της ισχυρής ελληνορθόδοξης κυπριακής συνείδησης με κυρίαρχη την ελληνική (σ. 156).

Αν η Κρήτη και η Κύπρος αποτελούσαν ενιαίο παρά την ποικιλία τους γεωγραφικό σύνολο, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις υπό εξέταση «ανοικτές κοινότητες του αστικού χώρου» της δεύτερης μεγάλης ενότητας (σ. 159-253). Περιλαμβάνονται εδώ τα κοινοτικά όργανα των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών και πόλεων (Μεθώνης, Κορώνης, Πτελεού, Ναυπλίου, Άργους, Εύβοιας —της μεγαλύτερης χωρογραφικά περιοχής—, Τήνου, Ναυπάκτου, Θεσσαλονίκης, Βόρειων Σποράδων, Μονεμβασίας, Λήμνου, εν μέρει Αθήνας, Κυκλάδων, Πάτρας, Αίγινας) με ποικιλία χαρακτηριστικά ως προς τη γεωγραφική θέση και την έκταση, τον χρόνο και τον τρόπο έναρξης στη βενετική επικράτεια, και συχνά την ύπαρξη, πλην του βυζαντινού παρελθόντος, της λατινικής ή οθωμανικής κυριαρχίας ή πάντως την άμεση γειτνίαση με τις οθωμανικές κτήσεις, σε πολλές από τις περιπτώσεις. Η τελευταία παράμετρος ανήγαγε αρκετές από τις κτήσεις αυτές σε νησίδες εξόδου ή έμμεσης εκμετάλλευσης ή τουλάχιστον επιδίωξης για την έμμεση οικονομική διαχείριση της οθωμανικής ενδοχώρας από τις βενετικές αρχές των πόλεων-κάστρων που βρισκόνταν σε καίριες γεωοικονομικά θέσεις. Ο προσανατολισμός προς τη θάλασσα, καθώς οι περισσότερες κτήσεις ήταν ή νησιά ή λιμάνια, και συνεπώς η σημασία του εμπορίου αναδεικνύουν ισχυρά οικονομικούς πολίτες. Η άμεση γειτνίαση με την ενδοχώρα οδηγούσε επίσης και στην αμεσότερη επικοινωνία των ντόπιων πληθυσμών, υπό οθωμανική ή βενετική κυριαρχία, με συνέπεια τις συμ-

μαχίες, την επιδίωξη κοινών συμφερόντων ή τους ανταγωνισμούς αλλά και την ανάδειξη ισχυρών οικονομικά τοπικών ομάδων πληθυσμού που επεδίωκαν την ένταξή τους στα κοινοτικά συμβούλια των πόλεων. Κοινή συνισταμένη είναι η διοίκηση των περιοχών αυτών με αντιπροσωπευτικά σώματα χωρίς θεσμοθετημένους αποκλεισμούς. Σε κάποιες από τις περιοχές, όπως στο παράδειγμα της Τήνου κ.α., παρατηρείται ο συγκερασμός ανοικτής αστικής κοινότητας και ισχυρών ντόπιων αγροτικών πληθυσμών, οργανωμένων και αυτών σε κοινότητες με επικοινωνία και συνάφεια παρά τις αντιθέσεις. Ο επιμερισμός σε μικρά φέουδα ευνοεί ενίοτε τη συνύπαρξη ατόμων, αλλά και λατινικής και ορθόδοξης εκκλησίας.

Με την εξέταση της οργάνωσης των Κυθέρων (σ. 256-273) περνά η συγγραφέας στη θεώρηση της κοινοτικής διαμόρφωσης των νησιών του Ιονίου (Κέρκυρας, Ζακύνθου, Κεφαλονιάς, σ. 273-425). Απαντά εδώ το φαινόμενο, αλλού σαφέστερο αλλού λιγότερο σαφές, της εξέλιξης από τις ανοικτές αστικές στις κλειστές κοινότητες ευγενών/πολιτών. Τα Κύθηρα, με την απουσία ουσιαστικά σημαντικών πόλεων, εμφανίζουν ήδη από το 16ο αιώνα οργανωμένο καταστατικό συγκροτημένης αστικής κοινότητας, αλλά και μορφές συλλογικής οργάνωσης στις αγροτικές κοινότητες. Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις αποτυπώνονται στις σύνθετες «αστικοαγροτικού» χαρακτήρα συγκρούσεις του 18ου αιώνα (σ. 272).

Από τα νησιά του Ιονίου, στην Κέρκυρα το μακρό φεουδαρχικό, λατινικό παρελθόν της επέτρεπε τη διατήρηση ή αναπροσαρμογή των κοινωνικών-διοικητικών, αστικών δομών που καταρχήν βασιζόνταν στη φεουδαρχία. Οι ισχυροποιούμενες τοπικές οικονομικές δυνάμεις, η φεουδαρχική οργάνωση και οι αντιπαραθέσεις ντόπιων Ελλήνων αλλά και βενετών εκπροσώπων της διοίκησης, και κυρίως οι σχέσεις της σημαντικής πόλης της Κέρκυρας με την πλουτοπαραγωγό ύπαιθρο οδήγη-

σαν στο σταδιακό κλείσιμο των αρχικά ανοικτών κοινοτικών σχηματισμών, την παγίωση σαφούς τάξης ευγενών-φρουδαρχών αλλά και την ανάδειξη αστών-ευγενών. Στην Κέρκυρα δεν ήταν το ανήκειν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις που συνεπαγόταν την ένταξη στο αστικό Κοινοτικό Συμβούλιο και τα ανώτατα διοικητικά αξιώματα, αλλά η δυνατότητα μεγάλου αριθμού κατοίκων για την πρόσβαση στη διοίκηση και την απόκτηση αξιωμάτων και τίτλων ευγενείας, άρα και την ένταξη στα κοινοτικά συμβούλια. Είναι μια ώσμωση παρελθόντος και συνεχούς παρόντος, μια διαρκής αναπροσαρμογή, παρά τις υποβόσκουσες αντιθέσεις ποπολάρων. Στην Κέρκυρα αναδεικνύεται ο ρόλος της συνέχειας των ισχυρών οικογενειών διαχρονικά και ο καθάρος χαρακτήρας της πόλης, τόσο στην αρχιτεκτονική όσο και στην πολεοδομία της.

Με το παράδειγμα της Κέρκυρας μοιάζει η εξέλιξη από τις ανοικτές κοινότητες (15ου - 16ου αιώνα) προς το κλειστό αριθμητικά και ταξικά κοινοτικό συμβούλιο (τέλος 17ου - 18ος αι.) στη Ζάκυνθο, εξέλιξη που πέρασε μέσα από ισχυρές ανακατατάξεις από τις οποίες αναδύθηκαν πλην των ευγενών οι λοιπές κοινωνικές ομάδες της πόλης που εκτεινόταν στο κάστρο αλλά και στο δυναμικό *borgo* δίπλα στη θάλασσα, με τους ισχυρούς δεσμούς προς την εύφορη αγροτική ύπαιθρο —ιδίως μετά την ανάπτυξη της καλλιέργειας της σταφίδας— με τα συχνά κύματα προσφύγων μετά τους βενετοτουρκικούς πολέμους, και κυρίως με τον προσανατολισμό του κοινοτικού σώματος προς τη βενετική διοίκηση. Η ένταξη ή όχι του ατόμου στην κοινότητα αποτέλεσε τη βασική παράμετρο των κοινωνικών προσδιορισμών (σ. 375). Δημιουργήθηκε έτσι το πιο περιχαρακωμένο κοινοτικό σύστημα του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου. Η αύξηση της ισχύος των ζακυνθινών πολιτών σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο γινόταν εφικτή μέσα από σκληρές κοινωνικές συγκρούσεις, με ανταγωνισμό οικογενειών. Από ανάλογες δια-

δικασίες προέκυψε το σώμα των ποπολάρων, διαμορφώθηκε η τάξη των «αστικών» (*civili*) και ενισχύθηκε η αντίθεση προς τα κατώτερα στρώματα. Το «Ρεμπελιό των ποπολάρων» και άλλες μικρότερες κοινωνικές συγκρούσεις είναι ακριβώς που δίνουν στη ζακυνθινή κοινότητα το προβάδισμα στις κοινωνικές ανακατατάξεις.

Η περίπτωση της Κεφαλονιάς (σ. 380-422) αναδεικνύεται ως το ακραίο παράδειγμα σχηματισμού, μετασχηματισμού των «αστικών» τάξεων. Η σ., έχοντας υπόψη της την ευρεία σχετική θεωρητική συζήτηση περί τις έννοιες του αστού, αστικότητας κλπ. και τις ποικίλες παραλλαγές από τόπο σε τόπο και χρόνο, κρατά κριτική θέση απέναντι στη «μυθοποιημένη περίπτωση της δημοκρατικής, φιλελεύθερης Κεφαλονιάς» ανατρέποντας πολλά απλουστευτικά έτοιμα σχήματα. Η εξέταση της εξέλιξης των κοινοτικών σχηματισμών στο νησί, από το 16ο ως το τέλος του 18ου αιώνα αποδεικνύει την άμεση διαπλεκόμενη σχέση υπαίθρου και πόλης και των αντίστοιχων ισχυρών οικογενειών, που οδηγούνταν σε αλληπάλληλες έντονες αντιπαραθέσεις και εξοντωτικούς εμφυλίους. Η φυσικογεωγραφική διαμόρφωση του νησιού, ο ερχομός προσφύγων από τις οθωμανικές αλλά και βενετοκρατούμενες επαρχίες, οι έντονες αγροτοκτηνοτροφικές αλλά και ναυτιλιακές ενασχολήσεις, το λαθρεμπόριο δεν επέτρεπαν την ανάδειξη πόλεων ως ισχυρών κέντρων, που και όταν αυτά, από τα τέλη του 16ου αιώνα άρχισαν να αναπτύσσονται, δεν έπαυσαν ν' αποτελούν παρά έμμεσα, μόνο, τα κέντρα αποφάσεων, και η συμμετοχή στην αστική κοινότητα δεν αποτελούσε τον ουσιώδη συντελεστή κοινωνικής ταυτότητας.

Η όψιμη βενετική κατοχή της Λευκάδας (1684-1797, πλην 1715-1716) (σ. 428-454), η στρατηγική της θέση, το γεωφυσικό, ορεινό της περιβάλλον, η σύνθεση του πληθυσμού με πολλούς πρόσφυγες, κυρίως τον 18ο αιώνα, από την απέναντι ηπειρωτική χώρα αλλά και τα νησιά, οδη-

γούσαν σε άμεση διαπλοκή του αγροτικού και αστικού χώρου στο κοινωνικό πεδίο που επέδρασε και στη σχέση της πόλης με το κοινοτικό σύστημα. Η εξελικτική πορεία από το κλειστό κοινοτικό σύστημα του 1685 στην ουσιαστικά ανοικτή κοινότητα της ύστερης βενετοκρατίας, παρόλο που και τα δύο συστήματα δεν λειτούργησαν καθαρά, και το γεγονός ότι η απόκτηση της κοινοτικής/αστικής ιδιότητας γινόταν αντικείμενο οικονομικών συναλλαγών με προβάδισμα ισχυρών οικογενειών (σ. 447-448, 454), πείθει τη συγγραφέα για τη μη επιβεβαίωση των ισχυρισμών για την εγκαθίδρυση «δημοκρατικού πολιτεύματος» στο νησί, παρά τη δυνητική πρόσβαση των κατοίκων στο κοινοτικό σώμα με βάση τον πλούτο και όχι με τα απαγορευτικά αστικά κριτήρια των άλλων κοινοτήτων (σ. 453).

Οι προσωρινές ή μικρής διάρκειας ηπειρωτικές κτήσεις στις όχθες του Ιονίου (Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα) υπακούουν στους κανόνες συνέχειας από την οθωμανοκρατία, την προσπάθεια υιοθέτησης —από το ενδιαφέρον ισχυρών οικογενειών και του βενετικού κράτους— κλειστών συστημάτων των απέναντι νησιών, αλλά, καθώς συνήθως η οικονομία παρέμενε κυρίως αγροτική (Βόνιτσα) ή πάντως με έμφαση και στην αγροτική οικονομία, και στις τρεις περιπτώσεις η σύσταση της κοινότητας δεν δημιούργησε νέα κοινωνική τάξη.

Καθοριστικός παράγοντας για τα προβλήματα που ανέκυψαν στην περίπτωση της Πελοποννήσου (σ. 455-500) αποτέλεσαν η εκκλησία, η κατάκτηση χωρίς προηγούμενο μακρό βενετικό σχεδιασμό, η σημασία της μακρόχρονης οθωμανικής διοίκησης, ιδιαίτερα η ύπαρξη αγροτικών κοινοτήτων με επικεφαλής γέροντες ή προκρίτους, που αποτέλεσαν τους συνομιλητές των Βενετών κατά την προετοιμασία της εισβολής και συνέχισαν να υφίστανται και κατά τη δεύτερη βενετοκρατία. Η «αστική» κοινότητα με συμβούλια που έδρευαν στα αστικά κέντρα υπήρξε καινοφανής θεσμός της περιόδου. Ο θεσμός των κοινο-

τήτων στην Πελοπόννησο σε άμεση διαπλοκή της «πόλης» και των «αστικών» στρωμάτων της ντόπιας κοινωνίας συνίστατο ουσιαστικά σε «μεταφύτευση» ενός διαφορετικού κοινωνικού προτύπου, αυτού της κλειστής κοινότητας, στην οποία επεδίωκαν να συμμετέχουν φιλοβενετικές ισχυρές οικογένειες, κυρίως γαιοκτήμονες αλλά και μερικοί έμποροι. Οι εξέχουσες, οικονομικά κυρίως, οικογενειακές ομάδες και η στρατηγική θέση αρκετών οικισμών, ιδίως με προσανατολισμό τη θάλασσα, ανέβασε μόλις σε λίγα χρόνια, κατ' αντίθεση προς άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές, σε 16 τον αριθμό των πόλεων, που όμως η αστική μορφή τους παρέμεινε ατελής. Το οθωμανικό παρελθόν, οι εποικισμοί, οι βαριές φορολογήσεις και αγγαρείες προς τον ντόπιο πληθυσμό και οι αντιθέσεις οδήγησαν γρήγορα σε τριβές. Η κοινωνική κατηγορία της «αστικότητας» στους αγροτικού χαρακτήρα αστικούς οικισμούς της Πελοποννήσου είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Η επίκληση της εντοπιότητας, με βάση την οικογενειακή αρχαιότητα, ήταν μία παράμετρος που αναδείκνυε τον ρόλο της οικογένειας ως ισχυρό παράγοντα. Κατά τούτο η εργασία έχει πολλά να προσφέρει και στην ιστορία των οικογενειακών δομών γενικότερα, τομέας που εξελίσσεται και στην ελληνική ιστοριογραφία τα τελευταία χρόνια.

Όπως τονίσθηκε και στην αρχή αυτής της παρουσίασης, η οργάνωση αυτή συνθετική εργασία, γραμμένη μάλιστα με εξαιρετικά ακριβολόγο, προσεγγμένο ύφος και ζυγισμένη επιχειρηματολογία θα συμβάλει και στην αναζήτηση συνεχειών ή τομών και στην εξέταση της ιστορίας του κοινοτικού φαινομένου σε περιοχές που πέρασαν από τη βενετοκρατία στην τουρκοκρατία, σε σύγκριση του κοινοτικού φαινομένου ανάμεσα σε περιοχές που δεν γνώρισαν τουρκοκρατία αλλά και σε κοινότητες της διασποράς. Μια πρώτη τέτοια απόπειρα αποτέλεσε το ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο *Ελληνικές Κοινότητες και Ευρωπαϊκός Κόσμος (13ος - 19ος αι.). Μορφές*

αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων, που πραγματοποιήθηκε στον Τομέα Ιστορίας του Τμήματος

Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών στο πλαίσιο του προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ.

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς αρ. 38, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2003, 387 σ.

Ευχαριστώ τον Σύλλογο Κροκυλείων για την πρόσκλησή του να είμαι ανάμεσα στους ομιλητές στη σημερινή παρουσίαση.* Με χαρά αποδέχθηκα την πρόσκληση, γιατί όπως ίσως κάποιος γνωρίζετε παράστεκα στην έρευνα, τη γραφή και την εκτύπωση αυτού του σημαντικού βιβλίου με την ιδιότητα του μέλους της Επιτροπής του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, που ανέθεσε την έρευνα για τη συγγραφή του και το τύπωσε στη σειρά του.

Δύο λόγια για το ΙΑΕΝ, όπως συνηθίσαμε στην επιστημονική κοινότητα 21 χρόνια τώρα να αποκαλούμε αυτό το ερευνητικό και εκδοτικό πρόγραμμα, θα είναι νομίζω αρκετά για να καταλάβουμε γιατί του βιβλίου αυτού η συγγραφή ενθαρρύνθηκε από αυτό τον φορέα και τελικά συγκαταριθμήθηκε στις εκδόσεις του.

Πρόκειται για ένα ερευνητικό πρόγραμμα ιστορίας της νεολαίας που ιδρύθηκε το 1982 από το Υφυπουργείο, αργότερα Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και η υλοποίησή του ανατέθηκε το 1983 στους ιστορικούς Σπύρο Ασδραχά, Γιάννη Γιαννουλόπουλο, τον αλησμόνητο Φίλιππο Ηλιού και σ' εμένα που ανέλαβα και την εκπροσώπη-

ση της Επιτροπής. Καταλήξαμε στην πρόταση ότι ερευνώντας τους μηχανισμούς που καθόριζαν τις σχέσεις των νέων γενεών με τα δημογραφικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και ψυχολογικά συστήματα μέσα στο χρόνο, θα μπορούσαμε να φθάσουμε πιο κοντά στην ιστορική διάσταση της έννοιας «νεολαία» και συγχρόνως να συνεισφέρουμε στον προσδιορισμό της ταυτότητας της νεολαίας ως ιστορικής κατηγορίας. Συντάξαμε το προγραμματικό πλαίσιο του ΙΑΕΝ με τους στόχους του ερευνητικού προγράμματος και το θεωρητικό του πλαίσιο. Δεν ήταν ένα πλήρες θεματολόγιο ιστορίας της νεολαίας αλλά ερευνητικοί στόχοι που συνδύαζαν στη χάρη της τα μεγάλα ιστοριογραφικά αιτούμενα με τις επιστημονικές διαθεσιμότητες στο σύνολο των καταξιωμένων ερευνητών και κυρίως των νέων.

Σ' αυτό το «καταστατικό» κείμενο του ΙΑΕΝ υπήρχε και «δείγμα θεματολογίας ερευνών» όπου αναγράφεται στην ενότητα «Οικογένεια και νεολαία»: «Ανατροφή των παιδιών και κοινωνική προσαρμογή: συνέχειες και ανατροπές» ενώ στα εξεταζόμενα θέματα της ενότητας «εργασία» αναγράφεται: «Οι απλήρωτοι βοηθοί της ελληνικής οικοτεχνίας». Σ' αυτή τη θεματολογία μπήκε να ενταχτεί η πρόταση έρευνας της Μαρίας Παπαθανασίου και οι θεωρητικές αναζητήσεις της θα μπορούσαν να συσχετιστούν με μια παράγραφο του ίδιου προγράμματος του ΙΑΕΝ:

* Ομιλία στην εκδήλωση που οργανώθηκε στο Πνευματικό Κέντρο Ρουμελιωτών στις 22-5-2005. Ο άλλος ομιλητής ήταν ο τ. Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου κ. Κώστας Χάρης.